

му. Ми можемо виділити принаймні чотири типи етносоціальних організмів, характерних для більшості етносів: рід, плем'я, народність і нація. Однак ще й досі залишається суперечливим питання, чим вони характеризуються й чим відмінні одне від одного. У цьому відношенні велике значення має й теоретична інтерпретація категорії «етносоціальні процеси» як однієї з базових у етнологічній науці. Незважаючи на актуальність цієї проблеми, вона ще й досі залишається не розв'язаною в теоретично-методологічному плані.

Безпосередньо поняття «етносоціальний організм», як і теоретично-методологічні, а також термінологічні й таксономічні проблеми типологізації, що з ним пов'язані, були об'єктом дослідження переважно радянської етнологічної науки. Тому в сучасній етнології ці погляди більше критикуються, ніж коректуються. Однак досліджувати етносоціальні організми потрібно, хоча й з новими теоретично-методологічними підходами. У цьому контексті варто згадати, що вже Г. Гегель певним чином торкався поняття «етносоціальний організм» [1, 58].

Щоправда, найбільше уваги проблематиці етносоціальних організмів у радянській етнологічній думці приділяв Ю. Бромлей, який власне й запропонував безпосередньо це поняття. Водночас він був прихильником формаційного підходу до розв'язання цієї проблеми, вважаючи, що «в типологічному відношенні визначальну роль для етносоціальних організмів відіграють їх соціально-економічні параметри. Відповідні типи етносоціальних організмів, – продовжує автор, – по суті й мають на увазі в нашій суспільствознавчій літературі, коли в ній виділяються такі основні форми історичних спільнот людей, як плем'я (для первісної формації), народність (для рабовласницької та феодальної формацій), нація (для капіталістичної та соціалістичної формацій)» [2, 384]. Отже, «для типологізації етносоціальних утворень вирішальне значення має належність їх до тієї чи іншої соціально-економічної формації» [3, 12]. Більше того, «належність до тієї чи іншої формації неминуче надає етносоціальному організму особливого характеру» [4, 52].

На нашу думку, «етносоціальне» містить у собі на цілком паритетних засадах

**Костянтин Івангородський
(Черкаси)**

ТЕОРЕТИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ І ТИПОЛОГІЗАЦІЯ ЕТНОСОЦІАЛЬНИХ ОРГАНІЗМІВ

Основні таксономічні одиниці етносоціальної структури людства, що утворилась у ході історичного розвитку, становлять етносоціальні організми, що виникли внаслідок тісної взаємодії етносу та соціу-

і соціальне, і етнічне як самостійні явища. Тому етносоціальний організм і етносоціальна спільнота є реальними, адже виникають унаслідок тісної взаємодії етносу та соціуму. При цьому, варто розрізнити поняття «етносоціальний організм» і «етносоціальна спільнота». Етносоціальною спільнотою можна вважати будь-яку спільноту, що утворена внаслідок етнічних і соціальних чинників. Натомість етносоціальний організм є утворенням історичної взаємодії етносу та соціуму. Таким чином, у принципі етносоціальний організм можна вважати етносоціальною спільнотою, але не будь-яку етносоціальною спільноту можна вважати етносоціальним організмом.

Останнім часом значної популярності серед вітчизняних учених набула західна модель поділу людських спільнот у стадіальному плані на племена – етноси – нації. Прийняти ж її, на наш погляд, неможливо, оскільки «в ній змішуються два суттєво відмінних явища – етнічне та соціальне» [5, 100]. Можна цілком погодитися з В. Балущком, що «стадіальний поділ етносоціальних спільнот, застосований радянською наукою, коли відкинути формацийну прив'язку, добре узгоджується із західним поділом суспільств за типами соціальної диференціації» [5, 100]. Перехрещення ж етносу із соціальним організмом поряд із історико-стадіальним має й просторовий аспект. Останній пов'язаний із тим, що досить часто етнос не збігається з соціальним організмом, який являє собою державно-політичне утворення [4, 53].

Зараховуючи до етносоціальних організмів плем'я, народність і націю, Ю. Бромлей обґрунтовує це тим, що вони «мають не лише етнічні риси, але також територіальну й економічну спільність. І в цьому розумінні кожна зі спільнот, які розглядаються, являє собою певну соціально-економічну цілісність» [6, 99]. Такої ж думки дотримується й український історик В. Балущок. Останній, зокрема, вважає, що «і плем'я, і народність, і нація є стадіальними типами саме етносоціальних спільнот, а не власне етнічних» [5, 101]. У свою чергу Ю. Римаренко доводить: «Синтез етнічної спільноти та соціального організму створює етносоціальні спільноти – плем'я, народність, націю, які є специфічним виявом багатоманітності єдності людства» [7, 7].

Отже, постає питання: яким чином виникає етносоціальний організм? На нашу думку, він виникає внаслідок взаємодії етносу та соціального організму, під яким Ю. Семенов запропонував розуміти «окреме суспільство», самостійну одиницю суспільного розвитку [8], інакше кажучи – соціум. Саме «ці “синтетичні” утворення можуть бути визначені як етносоціальні організми» [4, 51]. Натомість Ю. Павленко вважає, що «головною умовою формування етносоціального організму є встановлення міцних соціально-економічних зв'язків окремих груп людей, які мають певний набір культурних, мовних, психічних і антропологічних ознак, перебувають певну компактну територію, знаходяться на однаковій стадії соціально-економічного розвитку та потребують об'єднання своїх зусиль у процесі трудової діяльності» [9, 84–85]. До того ж, «завдяки культурно-мовній консолідації та виникненню спільної етнічної самосвідомості соціальний організм у своєму розвитку сягає стану організму етносоціального» [10, 17].

Ю. Бромлей доводить, що для етносоціального організму вирішальне значення мають економічні чинники [11, 87]. Виходячи з цього, дослідник приходять до висновку, що «етносоціальний організм, безумовно, має певну спільність економічних зв'язків», але «у докапіталістичних етносоціальних організмів (племені та народності) спільність внутрішніх економічних зв'язків значно слабша, ніж у нації» [11, 88, 89]. І якщо «для етносу основною є вертикальна (діахронна) інформація», то для етносоціального організму «найважливіша синхронна інформація» [12, 21].

Не менш вагому роль для етносоціального організму відіграє й держава. Хоч їх співвідношення в теоретичному плані досить складне. На думку Ю. Бромлея, «через те, що в класових суспільствах основні етнічні підрозділи, як правило, тісно поєднані з державою, уявлення про спільність походження у таких суспільствах значною мірою спирається на відомості про події, що стосуються історії цієї держави. Цим пояснюється й те особливе місце, яке в національній самосвідомості займають знання про політичні традиції даного етносу (а вірніше, етносоціального організму)... Що ж стосується етносоціального організму, то ця спільнота й дер-

жава перебувають у нерозривній єдності» [2, 70, 193]. Натомість Ю. Римаренко визначає етносоціальну спільноту як «вид етнічної спільноти, взаємопов'язаної зі спільнотою іншого порядку – соціальною, економічною чи політичною». На його думку, «як правило, етносоціальною спільнотою виступає етнос, який створює свою державу. Цей принцип є визначальним при встановленні етнічної титульності держави» [13, 73].

Певною мірою етносоціальний організм можна охарактеризувати як «колонізований етнічністю соціум» [14, 12]. На цьому наголошує й В. Балужок [5, 96]. Однак, на нашу думку, не варто переоцінювати при цьому роль самого соціуму, оскільки у специфіці етносоціального організму потрібно виділяти дві основні його ознаки. По-перше, його зовнішній вигляд (специфічні особливості), що визначаються, головним чином, відповідними властивостями етносу. По-друге, культурі кожного етносоціального організму притаманний нерозривний зв'язок двох тенденцій, що відбиває основні закономірності її розвитку: спадкоємність і оновлення. Тому важко погодитися з тим, що радянські етнологи з певних етносоціальних організмів виключали цілі соціальні категорії. Так, Ю. Бромлей доводив: «Етносоціальний організм – за феодального ладу охоплює передусім трудяще населення й час від часу не включає панівного класу феодалів, особливо його верхівки» [15, 137]. Подібні погляди висловлював і С. Токарев [16, 53]. На нашу думку, це методологічно неправильно, оскільки будь-який етносоціальний організм – це утворення органічне й у ньому поєднуються всі етнічні та соціальні елементи. Отже, має рацію І. Зарінов, за яким «сполученість етнічності з усіма проявами людської соціальності в часі й просторі полягає в основі конструкції під назвою “етносоціальний організм”» [17, 27].

Таким чином, етносоціальний організм є «синтетичним» утворенням взаємопроникнення етносу та соціуму. У стадіальному відношенні ми виділяємо такі етносоціальні організми, як рід, плем'я, народність і нація. Разом із тим, це зовсім не означає, що їхня інтерпретація має бути винятково стадіальною або формаційною. Незважаючи на те, що категорії «рід» і «плем'я» є чи не найсуперечливішими з усіх етносоціальних організмів,

на нашу думку, рід являє собою перший тип етносоціального організму, який став результатом історичного розвитку людства. Натомість етносоціальну сутність роду заперечували Ю. Бромлей [18, 64], М. Крюков [19, 7], В. Козлов [20, 23–24]. Ці та ряд інших авторів наполягали на тому, що рід – суто етнічна спільнота.

Проте вагомим аргументом доказу того, що рід – етносоціальний організм, може бути той факт, що далеко не всі етноси мали коли-небудь за час свого існування родовий і навіть племінний поділ [21, 11]. Не менш суперечливим питанням є також визначення як вирішального етнічного чинника роду наявність кровноспоріднених зв'язків. Річ у тім, що рід на нашу думку, є не умовою формування етносів і етнічностей, а результатом їх взаємодії з соціальними прагненнями людей. До того ж, рід, як правило, відзначається єдністю і має відмінності соціальної взаємодії [22, 132–133]. Відтак рід можна вважати першим історичним типом етносоціального організму.

Першим же в «стадіальному» відношенні типом етносоціальних організмів радянські вчені, і передусім Ю. Бромлей, вважали плем'я [6, 19–20]. Такий тип етносоціального організму виникає внаслідок «сукупності споріднених родових общин» [23, 5–6]. Крім цього, для племені як етносоціального організму вже особливого значення набуває територія [24, 93]. До того ж і етнічна самосвідомість була тісно пов'язана з уявленням про спільність походження всіх членів племені [25, 88–89]. Разом із тим неправомірно вважати плем'я етнічною спільнотою, так само як і природничо-історичною [26, 43], хоча погляди щодо етнічної природи племені висловлюють А. Пономарьов [27, 81], І. Зарінов [17, 26–27] та ін. Натомість на етносоціальну сутність племені вказують Ю. Семенов [28, 73,74], С. Арутюнов із Н. Чебоксаровим [12, 23], В. Козлов [29, 24], Ю. Бромлей [18, 63]. Таким чином, плем'я представляє другий тип етносоціального організму в історичному розвитку людства. Разом із тим, до категорії етносоціального організму варто зарахувати й союз племен як перехідний тип між плем'ям і народністю.

Нині тип етносоціального організму, який називається «народністю», є одним із найсуперечливіших у теоретично-

методологічному відношенні. Передусім це пов'язано з термінологічними труднощами в застосуванні цієї категорії. Крім цього, в стадіальному контексті вона охоплює значний проміжок часу та характеризує значну палітру етносоціальних спільнот. Тому деякі вчені, скажімо В. Козлов, справедливо наголошують на невизначеності терміна «народність» [30, 19]. Однак більш вдалого терміна для позначення етносоціальних організмів між плем'ям і нацією поки що немає. Унаслідок цього ми змушені вживати його насамперед для того, щоб не заплутати ще більше термінологічну ситуацію, яка й без того досить невизначена.

Як зазначає Г. Сергієнко, термін «народність» уперше вжив Ф. Енгельс [31, 35]. При цьому сам Г. Сергієнко вважає, що «народність – це форма етносоціальної спільності людей, притаманна рабовласницькій та феодальній суспільно-економічній формаціям. Для неї характерні відносна спільність мови, що склалася на основі племінних діалектів, території як природно-матеріального фактора існування, певних економічних зв'язків, рис культури, побуту, етнічне самоусвідомлення й закріплення самоназви» [31, 35].

Яким же чином утворюється народність як етносоціальний організм і що він являє собою в типологічному відношенні? На думку Ю. Бромлея, «одним із факторів, що сприяв консолідації племінних етнічних спільнот у народності, було посилення міжплемінних контактів у міру зростання загальної чисельності населення» [18, 70]. Політичні фактори так чи інакше мали вагомий значення для формування ранньосередньовічних регіональних народностей. Ці фактори особливо виявилися в умовах розвиненого феодалізму, для якого характерна ієрархічна політична структура та гостра боротьба тенденцій централізації та децентралізації. Тому залишається справедливим висновок стосовно того, що лише в межах держав відбулося завершення формування ранньосередньовічних народностей як «сталих етносоціальних єдностей і становлення їх етнічної самосвідомості» [32, 237].

Цілком можна погодитися і з С. Арутюновим, що «народності виникають у процесі консолідації багатьох споріднених племен, а також асиміляції різних чужорідних, іномовних племен і груп» [33,

27]. Ще однією важливою умовою формування народності можна вважати розвиток писемності [12, 25]. Значну роль у формуванні народності відіграє й держава. При цьому роль держави «особливо помітна в тому випадку, якщо народність формується з різнорідних етнічних компонентів, мовно-культурне злиття яких можливе лише за умови тривалого спільного життя їх в одній державі» [20, 64].

Слід також наголосити, що з появою народності особливого етносоціального значення набуває для неї територія. Характерною ознакою народності, на думку Ю. Бромлея, можна вважати й майже повне панування аграрної економіки [34, 62]. Певну проблему становить і така ознака народності, як етнічна самосвідомість [2, 287; 3, 13; 35, 89]. Разом із тим, народність характеризується ще й такою ознакою, як зникнення яскраво виражених кровноспоріднених зв'язків [2, 286; 36, 57]. Утім, не можна погодитися з О. Першицем, що «етнічність ще не набула в народностях чистої та яскраво вираженої форми» [37, 72]. Адже вона не може набутися «чистого» вигляду в будь-якому етносоціальному організмі, оскільки завжди «розмита» соціальними факторами. Потрібно також наголосити й на проблемі «виключення» феодалів із народності [16, 53; 38, 102]. Не можна погодитися і з Ю. Семеновим, що «"чисті" етнічні спільноти й отримали назву народностей, які є етнічною й тільки етнічною спільнотою» [28, 74]. Натомість саме як етносоціальний організм народність розглядають Ю. Бромлей [39, 5], О. Агаєв [40, 11], Г. Літаврін із П. Намумович [32, 236], Е. Загорульський [41, 24], В. Г. Балашок [5, 102].

Останнім етносоціальним організмом у «стадіальному» плані є нація. Проблема «нації» в етнологічній науці й до сьогодні залишається однією з найгостріших. Існує значна кількість теорій нації, але жодна з них не може пояснити її феномену. Утім, можна виділити два основні підходи до інтерпретації цього поняття. По-перше, етатичний, згідно з яким нація виступає як спільнота цілком пов'язана з державою, тобто фактично в розумінні «громадянства», «державності». По-друге, – етнічний, коли нація визначається як етнічна спільнота людей. Не варто вступати в дискусію з цього приводу, оскільки, на нашу думку, нація є винятково спільно-

тою етносоціальною, а тому праві й перші й другі, але розглядають вони це явище однобічно.

На думку сучасного вітчизняного дослідника В. Кафарського, саме «змагання народу за політичне самовизначення робить його нацією, а історично сформовані і властиві тільки йому риси визначають націю як особну і неповторну». Отже, «народ стає нацією тоді, коли його кінцевими домаганнями є власна державність і коли він свідомо мобілізує свої сили для досягнення цієї мети» [42, 284]. Варто відзначити, що стосовно націогенезису існують і зовсім інші погляди. Так, С. Арутюнов вважає, що «нації утворюються або шляхом переростання однієї народності в націю, або шляхом консолідації в націю кількох близькоспоріднених народностей» [33, 27]. Крім цього, більшість дослідників переконана в тому, що нація є утворенням модерним, тобто спільнотою, що характерна для так званого індустріального суспільства.

Водночас багато дослідників (особливо західних) прямо ототожнюють націю з державою, вважаючи їх ледве не синонімами. Етнічну концепцію нації, на думку Е. Сміта, можна назвати «незахідною моделлю», але потрібно застерегти, що це поняття застосовується не в історіографічному аспекті, а в суто географічному. Дослідник вважає, що «визначальною рисою нації є наголос на спільності походження й рідної культури, тоді як західна концепція проголошує, що індивід має належати до певної нації, але може вибирати, до якої саме приєднуватися, незахідна, або етнічна концепція не припускає такої широти поглядів» [43, 20]. Не можна погодитися і з думкою Г. Шелєпова, що «нація, порівняно з передуючими їй племенами та народностями, є найнесталішою етнічною спільнотою, врешті-решт поступово відмираючою» [44, 71]. На нашу думку, сучасні етнонаціональні проблеми свідчать зовсім про іншу реальність.

Суто етнічне розуміння нації демонструють і сучасні вітчизняні дослідники, зокрема Б. Парахонський, який доводить, що «нація – це культурно-історичний феномен, у формуванні якого провідну роль відіграють процеси соціально-психологічного порядку». При цьому автор «визначальним для її утворення» вважає «історично-генетичну єдність,

що становить основу національної самосвідомості». Нарешті, Б. Парахонський стверджує: «Терміни “нація”, “народ”, “етнос” – це синоніми» [45, 23], з чим не можна беззаперечно погодитися.

На думку ж Е. Сміта, «варто докладніше придивитися до західної або “громадянської” моделі нації» [43, 18]. Близький до такого погляду німецький етнолог Ф. Гекманн: «Нація – це етнічний колектив, що має свідомість спільноти та організований у формі національної держави» [46, 36]. До такої позиції наближається й І. Лисяк-Рудницький, на думку якого, «нація – феномен політичної сфери. Нація – це колектив людей, що хочуть бути державою. Тому зовсім оправдано в декількох західних мовах слово “нація” вживають як синонім “держави”» [47, 13].

У межах «інформаційної» концепції С. Арутюнова і Н. Чебоксарова, «межа між нацією та народністю не така різка, як між народністю та племенною групою, але відмінність ця не менш важлива». На думку зазначених дослідників, «зовнішньою віхою, що відбиває розвиток народності до рівня нації, є більш-менш широке поширення грамотності в масах. Пов'язано це з розвитком буржуазних відносин, утворенням загальнонаціонального ринку, що в загальному підсумку дає нам новий рубіж щільності інформації» [12, 26]. У свою чергу Ю. Семенов узагалі просто розв'язує проблему нації: «Сутність нації найяскравіше виражена в національних рухах, які являють собою діяльність мас людей, спрямовану на досягнення певної мети, причому найчастіше політичної. Нація в цих рухах виступає як певна суспільна, насамперед політична, сила, з якою потрібно рахуватися» [48, 3]. Зрештою, «нація є сукупність людей, які мають одну спільну батьківщину» [48, 4].

Ю. Бромлей вважає, що «на відміну від народності, внутрішня інтеграція нації забезпечується не стільки політичними, скільки економічними зв'язками» [18, 74]. Однак у цьому контексті досить слушно зауважує В. Козлов: «Введення в наукове поняття етносу обов'язкової ознаки спільності економічних зв'язків (економічного життя) видається невиправданим. Недостатньо виправданим здається й застосування його як головної, провідної ознаки одного з типів етнічної спільноти – нації, особливо для націй, які живуть у межах

багатонаціональних держав і територіально дуже перемішані одна з одною» [49, 60]. При цьому, на думку Ю. Бромлей, «в етнічному відношенні нації як етносоціальні організми відрізняються від попереднього етносоціального організму – народності приблизно так само, як ця остання – від племені» [18, 74].

На думку Ф. Горовського, О. Картунова та Ю. Римаренка, «категорію “нація” можна визначити як етносоціальну спільн[оту]ість зі сформованою усталеною самосвідомістю своєї ідентичності, а також територіально-мовною та економічною єдністю» [50, 253]. Етносоціальне розуміння нації демонструє й М. Степико: «Нація – це соціоцивілізаційне утворення, поряд із родом, племенем, народністю, яке має економічний, політичний, історичний, соціальний та інші аспекти [у тому числі й етнічний. – К. І.] свого функціонування, які у своєрідності свого взаємозв'язку утворюють неповторний спосіб її буття» [51, 171]. Водночас багатогранність феномену нації як етносоціальної спільноти є реальністю, яка не може не враховуватися політикою. Унаслідок цього ми й спостерігаємо постійне намагання етносів утвердити свою політичну незалежність або, як мінімум, домогтися територіальної, культурної й політичної автономії, тобто створити власний етносоціальний організм у вигляді нації.

Отже, можна цілком погодитися з В. Балущком, що «виведене радянськими етнологами визначення нації саме як етносоціальної спільноти не слід заперечувати як непотріб» [5, 99], а, на наш погляд, воно взагалі є єдиною альтернативою в дослідженні самого феномена нації. Таким чином, ми можемо зробити висновок, що нація є на сьогодні найсучаснішим типом етносоціального організму. Однією з найхарактерніших ознак нації є її державність, тобто створена нею держава, або прагнення до її створення. У цьому контексті можна виділити ще один феномен нової та новітньої історії – так звані політичні нації. Тобто коли внаслідок утворення держави (наприклад, США) з'являється нація. Разом із тим, це не заперечує в її середовищі етнічного чинника, а тим більше етногенетичних процесів, які, на наше глибоке переконання, врешті-решт, приведуть до появи в її межах нової етнічності.

Безпосередньо етносоціальні процеси мають декілька основних параметрів дії. Насамперед вони пов'язані з внутрішньою зміною власне етносоціального організму. У цьому випадку зміни стосуються соціальних явищ, економічної специфіки, політичного ладу, релігійної сфери, соціокультурних параметрів, етносоціальної психології. В іншому випадку етносоціальні процеси передбачають уже корінну таксономічну трансформацію безпосередньо народності в націю. Такі процеси, як правило, зосереджені також у соціально-економічній, політичній, культурно-духовній і демографічній сферах. Однак їх наслідком є зміна не лише цих сфер, а й характеру самого етносоціального організму. Крім цього, одним із найважливіших етносоціальних процесів, на наш погляд, є прагнення етносоціального організму до оформлення у вигляді держави, як правило, національної.

1. Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. – К., 1996.
2. Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. – М., 1983.
3. Бромлей Ю. В., Козлов В. И. Этнические процессы как предмет исследования // Этнические процессы в СССР. – М., 1975.
4. Бромлей Ю. В. Этнос и этносоциальный организм // Вестн. АН СССР. – 1970. – № 8.
5. Балущок В. Г. Етнічне й національне: динаміка взаємодії // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 1.
6. Бромлей Ю. В. Этносциальные процессы: теория, история, современность. – М., 1987.
7. Римаренко Ю. І. Нація як етносоціальний організм // Освіта. – 1994. – 14 груд.
8. Семёнов Ю. И. Категория «социальный организм» и её значение для исторической науки // Вопр. истории. – 1966. – № 8.
9. Павленко Ю. В. К вопросу об условиях формирования этноса и этнических свойств // Методологические и методические вопросы археологии. – К., 1982.
10. Павленко Ю. Структура та розвиток етнічної спільноти // Археологія. – 1997. – № 3.
11. Бромлей Ю. В. Ещё раз о соотношении этнической и экономической общностей // СЭ. – 1972. – № 3.
12. Арутюнов С. А., Чебоксаров Н. Н. Передача информации как механизм существо-

- вания этносоциальных и биологических групп человечества // РИН. – М., 1972. – Вып. 2.
13. *Римаренко Ю.* Етносоціальна спільність // Мала енциклопедія етнодержавознавства / За ред. Ю. І. Римаренка та ін. – К., 1996.
14. *Соколовский С. В.* Парадигмы этнологического знания // ЭО. – 1994. – № 2.
15. *Бромлей Ю. В.* Этнос и этнография. – М., 1973.
16. *Токарев С. А.* Проблема типов этнических общностей (к методологическим проблемам этнографии) // Вопр. философии. – 1964. – № 11.
17. *Заринов И. Ю.* Исторические рамки феномена этничности (по поводу статьи С. В. Чешко «Человек и этничность») // ЭО. – 1997. – № 3.
18. *Бромлей Ю. В.* Опыт типологизации этнических общностей // СЭ. – 1972. – № 5.
19. *Крюков М. В.* Социальное и этническое: проблемы соотношения // РИН. – М., 1993. – Вып. 22.
20. *Козлов В. И.* Динамика численности народов (Методология исследования и основные факторы). – М., 1969.
21. *Гумилёв Л. Н.* О термине «этнос» // Докл. Географ. об-ва СССР. – Ленинград, 1967. – Вып. 3.
22. *Степико М. Т.* Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз). – К., 1998.
23. *Цамерян И. П.* Племя, народность, нация, как исторические формы общности людей. – М., 1963.
24. *Козлов В. И.* Этнос и территория // СЭ. – 1971. – № 6.
25. *Козлов В. И.* Проблема этнического самосознания и её место в теории этноса // СЭ. – 1974. – № 2.
26. *Итс Р.Ф.* Введение в этнографию. – Ленинград, 1974.
27. *Пономарьов А. П.* Українська етнографія. – К., 1994.
28. *Семёнов Ю. И.* О племени, народности и нации // СЭ. – 1986. – № 3.
29. *Козлов В. И.* Этническая демография. – М., 1977.
30. *Козлов В. И.* О классификации этнических общностей // Исследования по общей этнографии. – М., 1979.
31. *Сергієнко Г. Я.* Етапи формування і розвитку української народності // УІЖ. – 1985. – № 10.
32. *Литаврин Г. Г., Наумов Е. П.* Этнические процессы в Центральной и Юго-Восточной Европе и особенности формирования раннефеодальных славянских народностей // Раннефеодальные государства и народности (южные и западные славяне. VI–XII вв.). – М., 1991.
33. *Арутюнов С. А.* Народы и культуры: развитие и взаимодействие. – М., 1989.
34. *Бромлей Ю. В.* Ещё раз к вопросу о типологизации этносоциальных общностей // СЭ. – 1986. – № 5.
35. *Крюков М. В.* Преодолеть догмы, изучать реальную этническую ситуацию // РИН. – М., 1988. – Вып. 18.
36. *Шкляр Л.* Особа в етногенезі // Життя етносу: соціокультурні нариси. – К., 1997.
37. *Перишц А. И.* Этнические общности и формационный процесс // СЭ. – 1986. – № 3.
38. *Чебоксаров Н. Н.* Проблемы типологии этнических общностей в трудах советских учёных // СЭ. – 1967. – № 4.
39. *Бромлей Ю. В.* Етнічні аспекти духовної культури в історичній перспективі // Народна творчість та етнографія. – 1984. – № 2.
40. *Агаев А. Г.* Судьбы народностей. – М., 1978.
41. *Загорюльский Э. М.* О времени и условиях формирования древнерусской народности // УІЖ. – 2001. – № 3.
42. *Кафарський В.* Нація і держава: Культура. Ідеологія. Духовність. – Івано-Франківськ, 1999.
43. *Сміт Е. Д.* Національна ідентичність. – К., 1994.
44. *Шелепов Г. В.* Общность происхождения – признак этнической общности // СЭ. – 1968. – № 4.
45. *Парахонський Б.* Генезис нації // МЕЕ.
46. *Гекманн Ф.* Народ, нация, этническая группа и этнические меньшинства: к некоторым основным категориям этничности // Зарубежный мир: социально-политические и экономические проблемы. – К., 1990. – Вып. 19.
47. *Лисяк-Рудницький І.* Формування українського народу й нації (методологічні завваги) // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1.
48. *Семёнов Ю. И.* Социально-исторические организмы, этносы, нации // ЭО. – 1996. – № 3.
49. *Козлов В. И.* Этнос и экономика. Этническая и экономическая общности // СЭ. – 1970. – № 6.

50. *Горовський Ф., Картунов О., Рима-ренко Ю.* Нація // Етнонаціональний розвиток України: Терміни, визначення, персоналії / За ред. І. Ф. Кураса та ін. – К., 1993.
51. *Степико М. Т.* Філософсько-методологічний аналіз становлення та буття етнонаціональних спільнот: Дис. ... д-ра філос. наук. – К., 1998.